

12. yüzyıl Anadolu Türk camileri

Mustafa GÜLER*, **İlknur AKTUĞ KOLAY**

İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, 34437, Taşkışla, Taksim, İstanbul

Özet

Anadolu'daki ilk devir camilerini oluşturan 12. yüzyıl camilerinin genel olarak üç ana şema üzerinde inşa edildiği söylenebilir. Şemalardan ilki örneklerini Karahanlı ve Gazneli camilerinde gördüğümüz, harimi enine sahnulardan oluşan ve ortasında mihrap önü birimi yer alan tiptir, ikincisi Büyük Selçuklu camilerinde gördüğümüz, harimi mihrap önü birimi ile önünde eyvandan oluşan ve harimin kuzeyinde avlusu bulunan tiptir. Üçüncüsü ise Kufe tipi camilerdir. Ancak bu üç şema da Anadolu'ya geldiğinde değişikliğe uğrayarak, harim ile avlu bir duvarla birbirinden ayrılmış, ilk tipte görülen yapılarda, mihrap önü birimi giderek büyü-yerek harime hâkim olmuş ve harimin önüne avlu eklenmiş, ikinci tipte, avlu ve eyvan harime dahil edilmiş, orta sahnin ortasında avluya tekabül eden bir ışıklık ile eyvanı hatırlatacak birimler yer almıştır. Yapıların cepheleri ise kuzey cephelerinde yer alan taç kapılar hariç, genellikle düz duvar niteliğindedir. Yapılarda yer alan mimari elemanlardan, harimde en önemli eleman mihrap, cephelerde ise taç kapılardır.

Anahtar Kelimeler: Cami, Anadolu Türk mimarisi, 12. yüzyıl.

12th century Anatolian Turkish mosques

Abstract

We can say that, in general, the 12th century mosques, which comprise the Anatolian mosques of the first century, were built on three schemes/plans. The first plan, which is found in Qarakhanid and Ghaznavid Mosques, is the type that its harim (prayer hall) consists of horizontal aisles and in the middle takes place the mihrab frontal part. The second plan, which is found in the Great Seljuk Mosques, is the type that its harim consists of iwan with a mihrab frontal part and in the north of harim takes place a courtyard. The third plan is the Kufa type mosques. Nevertheless, all three schemes have been altered when they were transferred to Anatolia. The first change was the dividing wall between harim and the courtyard; in the first type buildings, the mihrab frontal part dominated harim by enlarging gradually and the courtyard was added in front of harim. In the second type, the courtyard and the iwan were inserted to harim and in the middle of the central aisle, an opening symbolized the courtyard with surrounding parts reminding of iwan. The façades of the buildings are usually plain walls, excepting the portals situated in the Northern sides. The most important architectural elements that the buildings contain are the mihrab in the harim and the portals on the façades. Additionally, it can be observed that the 12th century Anatolian Turkish mosques project the efforts of finding some new central spaces under the heavy influences of regional styles, rather than having a prevailing style.

Key Words: Mosque, Anatolian Turkish architecture, 12th century.

---

*Yazışmaların yapılacağı yazar: Mustafa GÜLER. mustafaguler@harran.edu.tr; Tel: (414) 357 55 62.

Bu makale, birinci yazar tarafından İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde tamamlanmış olan "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri" adlı doktora tezinden hazırlanmıştır. Makale metni 04.05.2005 tarihinde dergiye ulaşmış, 09.08.2005 tarihinde basım kararı alınmıştır. Makale ile ilgili tartışmalar 30.06.2007 tarihine kadar dergiye gönderilmelidir.

Giriş

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu kapıları Türklere açılmış olmakla birlikte, Türklerin Anadolu'da tutunmaları ve yerleşmeleri için yaklaşık üççeyrek asır geçmiş ve ancak Türkler Anadolu'daki yapı faaliyetlerine 12. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başlayabilmişlerdir. Bu nedenle 12. yüzyıl Anadolu'da Türk Cami mimarisinin de bir başlangıcı sayılabilir.

12. yüzyıl, Anadolu'da Türkiye Selçukluları ile birlikte, birçok Türk Beyliği'nin de bulunduğu bir dönemdir. Bugünkü Anadolu coğrafyasında, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra irili ufaklı birçok beylik kurulmuştur. Çoğu Malazgirt Savaşına katılmış olan Türkmen beylerinin kurmuş olduğu bu beylikler çoğunlukla Selçuklulara tâbi olmuştur. Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devletiyle birlikte Anadolu'da varlıklarını sürdürmüş olan bu beylikler: Danişmendliler, Mengücekler, Saltuklular, Artuklular, İnaloğulları, Dilmaçoğulları ve Ahlatşahlar'dır.

12. yüzyıl Anadolu camileri Türkiye Selçukluları ile Selçuklulara bağlı bu beylikler tarafından inşa edilmelerine rağmen, Anadolu Selçuklularına bağlı beyliklerin zaman zaman Selçuklular kadar güçlenmelerinden ve Selçuklulara bağlı kalmamalarından dolayı, bu dönem yapıları, "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri" olarak isimlendirilmelidir.

12. yüzyıl Anadolu camilerinin inşa tarihleri ve banileri

Yapılar inşa tarihlerine göre incelendiğinde, bugün mevcut olanlar içerisinde, 12. yüzyılın ilk yapısının Erzurum Kale Camii ve yüzyılın son yapısının da Kızıltepe Ulu Camii olduğu görülmektedir (Tablo 1).

Yapılarda, yapıların tarihlendirilmesine yardımcı olan inşa, bani, tarih, imza ve tamir kitabelerinin yanı sıra, dini içerikli kitabeler ile vergi kitabeleri de bulunmaktadır.

Tablo 1. 12. yüzyıl Anadolu Türk camilerinin inşa tarihleri ve banileri

Sıra No.	Yapılar	İnşa Tarihi	Banisi
1.	Erzurum Kale Camii	H.518-527/M.1124-1132	Ebu'l Muzaffer
2.	Siirt Ulu Camii	H.523/M.1129	Muğüzüddin Mahmud(?)
3.	Bitlis Ulu Camii	H.545/M.1150 tarihinden önce	Bilinmiyor
4.	Harput Ulu Camii	12. yüzyılın, ilk çeyreği veya ortaları	Fahreddin Kara Arslan(?)
5.	Kayseri Ulu Camii	12. yüzyılın ikinci çeyreği	Melik Mehmed Gazi
6.	Kölük Camii ve Medresesi	12. yüzyılın ikinci çeyreği	Bilinmiyor
7.	Konya Ulu Camii	H.550/M.1155	I.Mesud
8.	Cizre Ulu Camii	H.550-555/M.1155-1160	Seyfeddin Gazi oğlu Kutbeddin Mevdûd
9.	Urfa Ulu Camii	12. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği	Bilinmiyor
10.	Silvan Ulu Camii	12. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği	Necmeddin Alpi
11.	Erzurum Ulu Camii	H.575/M.1179	Melik Muhammed
12.	Divriği Kale Camii	H.576/M.1180-81	Süleyman oğlu Şahinşah
13.	Sivas Ulu Camii	H.593/M.1196	Kızıl Arslan bin İbrahim
14.	Ankara Kale Camii	H.594/M.1197-98	Kıhçaslan oğlu Mes'ud
15.	Mardin Ulu Camii	12. Yüzyılın Son Çeyreği	Bilinmiyor
16.	İplikçi Camii	12. Yüzyıl	Bilinmiyor
17.	Niksar Ulu Camii	12. Yüzyıl	Bilinmiyor
18.	Kızıltepe Ulu Camii	H.601/M.1204	Yavlak Arslan tarafından başlanmış olan yapı, kardeşi Artuk Arslan tarafından bitirilmiştir.

Bugün, 12. yüzyıl Anadolu camileri içerisinde, Divriği Kale Camii, Sivas Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camilerinde, yapılara ait inşa ve bani kitabeleri bulunmaktadır. İncelenen yapılardan sadece Silvan Ulu Camii'nde yapıya ait bani kitabesi bulunmaktadır.

Bazı yapılarda inşa ve bani kitabesi olmamasına rağmen, yapılardaki mimari elemanların yapımına ait inşa ve bani kitabesi yer almaktadır. Bu yapılardan Mardin Ulu Camii minaresinde ve Ankara Kale Camii minberinde inşa ve bani kitabeleri bulunmaktadır. Erzurum Kale Camii ile Konya Ulu Camii'nde ise, mimari elemanlar üzerinde bani kitabeleri yer almaktadır.

Yapılardan sadece ikisinde Divriği Kale Camii'nin taç kapısında ve Konya Ulu Camii'nin avlusundaki II. Kılıçaslan kümbetinde yapıların mimarlarına ait imza kitabesi bulunmaktadır. Yapılarda yer alan diğer imza kitabeleri ise genellikle ahşap minberler üzerinde yer almaktadır. Ahşap minberler üzerinde Siirt Ulu Camii, Harput Ulu Camii, Konya Ulu Camii, Divriği Kale Camii ve Ankara Kale Camii minberinde imza kitabeleri bulunmaktadır. Ayrıca yapılarda bu kitabelerden başka inşa, bani ve imza kitabeleri de yer almaktadır. Ancak bu kitabelerin tamamı sonraki onarımlara aittir.

12. yüzyıl Anadolu Türk camilerinin mimari olarak değerlendirilmesi

12. yüzyıl Anadolu Türk camilerini mimari olarak incelediğimizde, genellikle üç ana şema üzerinde inşa edilmiş olduğu da görülmektedir.

Bunlardan ilki harimde sahnınları birbirine eşit (açıklık ve yükseklik olarak) ve harimin ön tarafında avlusu bulunan camilerdir. Bu tipte inşa edilmiş olan Konya Ulu Camii ile Sivas Ulu Camilerinde harim, birbirleriyle aynı nitelikteki mihraba dik sahnınlardan oluşmakta ve sahnınların üzeri düz ahşap bir tavanla örtülmektedir.

İkinci tipte ise harim, enine sahnınlardan oluşmakta ve harimin ortasında bir mihrap önü birimi yer almaktadır. Harimi enine sahnınlardan oluşan ve harimin ortasında mihrap önü birimi

(kubbesi) bulunan camiler, Harput Ulu Camii, Urfa Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Mardin Ulu Camii, Cizre Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii ve Silvan Ulu Camileridir. Bu yapılarda, mihrap önü biriminin, giderek büyüdüğünü ve harime hâkim olduğu görülmektedir. Bu yapılarda, mihrap önü birimleri birer kubbeyle, enine sahnınlar ise (Urfa Ulu Camii hariç) beşik tonozlarla örtülmüştür. Ayrıca Bitlis Ulu Camii hariç, bu yapıların harimlerinin kuzeyinde, birer avlu yer almaktadır.

Üçüncü tipteki yapılar, harimi enine veya dikey sahnınlardan oluşan, orta sahnında, mihrap önü birimi ile orta sahnın ortasında ışıklığı bulunan ve harimin kuzeyinde avlusu bulunmayan yapılardır. Bu tipte inşa edilmiş camiler Kayseri Ulu Camii, Erzurum Ulu Camii ve Niksar Ulu Camileridir. Bu tipte harim, orta sahnın ile yan sahnınlardan oluşmakta, orta sahnın güneyinde mihrap önü birimi, orta sahnın ortasında avluya tekabül eden ışıklık ve ışıklığın etrafında da eyvan hatırasını yaşatan birimler yer almaktadır.

Ayrıca bu tiplerin dışında münferit bazı tipler de görülmektedir. Bunlardan harimi mihraba dik sahnınlardan oluşan İplikçi Camii'nde orta sahnında mihrap önü birimi ile önünde bir eyvan yer almakta; Divriği Kale Camii mihraba dik üç sahnınlardan oluşmaktadır. Erzurum Kale Camii'nde ise harim enine iki sahnınlardan oluşmakta ve enine ilk sahnın neredeyse tamamını oluşturan mihrap önü birimi dolayısıyla yapıyı tek kubbeli camiler sınıfında da değerlendirmek mümkün görünmektedir. Siirt Ulu Camii ile Ankara Kale Camii ise özgün halini tamamen kaybetmiştir.

Yapılardaki avlular, harimin kuzeyinde müstakil yer alan avlular, küçültülerek yapının bir parçası haline getirilmiş avlular ve tamamen sembolik olarak bulunan avlular olmak üzere üç guruba ayrılmaktadır.

Harimin kuzeyinde müstakil olarak avlusu bulunan yapılar Cizre Ulu Camii, Urfa Ulu Camii, Silvan Ulu Camii, Mardin Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii, Sivas Ulu Camii ve Konya Ulu Camileridir.

Küçültülerek yapının bir parçası haline gelmiş avluya tek örnek Harput Ulu Camii'nin avlusudur. Avlu, harimin kuzeyinde yer alan revakların ortasında bulunmaktadır. Ayrıca avlunun kuzeydoğu ve kuzeybatı köşesinde birer eyvan yer almaktadır.

Tamamen sembolik olarak avlusu bulunan yapılar Kayseri Ulu Camii, Kölük Camii, Erzurum Ulu Camii ve Niksar Ulu Camileridir. Bu yapıların harimlerinde, orta sahnın ortasında, avluya tekabül eden ve avlunun hatırasını yaşatan birer ışıklık bulunmaktadır. Ayrıca Kayseri Ulu Camii ile Erzurum Ulu Camii'nde, ışıklıklar ile mihrap önü birimleri arasında eyvan hatırasını yaşatan birer birim daha yer almaktadır. Işıklıklar ile eyvanımsı birimlerle harim içerisinde, avlu ve eyvan küçültülerek, adeta sembolik olarak yapılmaktadır.

Yapılarda, çok sayıda ayak ve ayakları birbirlerine bağlayan kemerler sahnaları oluşturduğundan, harimlerde mekân bütünlüğünden söz etmek oldukça güçtür. Bu nedenle harimlerde genellikle en önemli kısım orta sahnınlar veya mihrap önü birimleri olup, bu bölümde yer alan mihraplar tüm dikkati üzerinde toplayacak niteliktedir. Ancak mihrapların büyük çoğunluğu özgün durumunu kaybetmiştir.

Yapıların cephelerinde ise giriş cepheleri olan, kuzey cephelerinin diğer cephelerden daha farklı düzenlendiği görülmektedir. Cephelerdeki en önemli mimari elemanın taç kapı olduğu görülmektedir. Yapılarda cepheler kuzey cephelerindeki taç kapılar hariç, genellikle düz duvar niteliğindedir. 12. yüzyıl Anadolu camileri içerisinde Cizre Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii ve Silvan Ulu Camilerinin cepheleri diğer yapılardan farklılık gösterir. Cizre Ulu Camii (özgün halinde) ile Kızıltepe Ulu Camii'nde avlunun güney duvarındaki taç kapının her iki yanında üçer adet daha giriş kapısı bulunmaktadır. Silvan Ulu Camii'nde ise avlunun güney duvarında cephenin üst kısmında boydan boya kemer dizisi yer almaktadır.

Harimlerde orta sahnın ile mihrap önü birimi ve mihrap, cephelerde ise taç kapının yapılardaki

mekân bütünlüğündeki zayıflığı ve tek düzeliği gidermek için, tüm dikkatleri üzerlerinde toplayacak şekilde inşa edilmiş oldukları söylenebilir.

Harimlerde mihrap önü birimlerinin birer kubbeyle örtüldüğü, enine veya dikine sahnaların üzerlerinin ise beşik tonozlarla örtülü olduğu söylenebilir. Mihrap önü birimi kubbeye, geri kalan birimlerin tamamı haç tonozla örtülü yapıya tek örnek Urfa Ulu Camii'dir. Divriği Kale Camii'nde ise orta sahnın dikine bir beşik tonozla, yan sahnaların üzeri ise üçer adet kubbeyle örtülüdür.

Mihrap önü birimlerinde ayakların birbirlerine kemerlerle bağlanmasıyla oluşan kare alt kısmından üstteki daireye (kubbeye) genellikle tromp veya pandantiflerle geçilmektedir. Mukarnaların ise sınırlı olarak kullanıldığını görülmektedir. Mihrap önü birimlerin üst kısmında kubbeye geçişlerde genellikle kasnak bulunmadığı, cephelerde ise genellikle mihrap birimlerinin sekizgen veya onikigen kasnaklarının bulunduğu görülmektedir.

Yapıların damlarının ise mihrap önü birimlerinde ve ışıklıklarda birer kubbe, diğer sahnaların üzerinin ise kar ve yağmur sularını tahliye edecek şekilde düz toprak damlı olduğu söylenebilir. Ancak yapıların cephelerinde mihrap önü birimlerinin üzerini örten kubbelerin özgün hallerinde Erzurum Kale Camii, Bitlis Ulu Camii veya Niksar Ulu Camilerinde olduğu gibi genellikle çokgen veya sivri konik bir külahla örtülü olmalıdır.

Yapılardaki pencereler çoğunlukla özgün durumlarını kaybetmiş olmakla birlikte, yapılarda dikdörtgen mazgal pencere kullanımının daha yaygın olarak görüldüğünü, pencerelerin genellikle harim duvarlarının üst kısımlarında, yaklaşık olarak da üst örtülerin başlangıçları hizasında yer aldığı söylenebilir.

Yapıların çoğunluğunun ilk inşa edildiği dönemde minaresiz olduğu, genellikle minarelerin yapılara sonraki tamiratlarda eklenmiş olduğu söylenebilir. Özgün minaresi bulunan Erzurum Kale Camii ile Siirt Ulu Camii'nde veya mina-

resi 12. yüzyıla tarihlenebilen Harput Ulu Camii'ndeki minareler tuğla malzeme ile inşa edilmiş silindirik gövdeli minarelerdir.

Yapıların bugüne ulaşılabilen özgün minberlerinin tamamı ahşaptır. Bugüne sağlam ulaşabilmiş ahşap minberlerden Harput Ulu Camii'nin minberi küçük boy minber; Siirt Ulu Camii, Konya Ulu Camii ve Ankara Kale Camilerinin minberleri ise orta boydur.

Yapıların duvarlarında ve ayaklarında genellikle taşıyıcı malzemenin taş olduğu, ayakları birbirlerine bağlayan kemerlerde ve üst örtülerde zaman zaman tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Tuğlanın İplikçi Camii ile muhtemelen Harput Ulu Camii'nde inşa malzemesi olarak kullanılmış olduğu söylenebilir.

Yapılarda çini ve sırlı tuğla malzeme kullanımı ise son derece sınırlıdır. Sırlı tuğla ve çini kaplama özellikle Siirt Ulu Camii'nde minare ile harimde mihrap önü birimini sınırlayan kuzeydeki ayaklar üzerinde yer alan mihraplarda yer almaktadır. Cizre Ulu Camii'nin minaresinde de yer yer sırlı tuğla ile çini malzeme görülmektedir. Ayrıca çini malzeme Divriği Kale Camii'nin taç kapısının alınlığında (büyük bir kısmı dökülmüş) ve İplikçi Camii'nin günümüzde mevcut olmayan, özgün mihrabında da yer almaktadır.

Yapılarda en yoğun görülen süsleme, taş süslemelerdir. Taş süslemeler genellikle harimlerde, mihraplarda ve kubbeye geçiş elemanlarında, cephelerde ise kuzey cephelerinde yer alan taç kapılarda bulunmaktadır. Yapılarda yer alan taş süslemeler genellikle geometrik ve bitkisel süslemeler ile yazı şeritlerinden oluşmaktadır. Ayrıca yapılarda az da olsa mimari elemanlarla yapılan süslemeler ile figürlü süslemeler ve iki renkli taşlarla yapılan süslemeler yer almaktadır. Yapılarda yer alan tuğla, sırlı tuğla ve çini süslemeler genellikle minarelerde bulunmaktadır. Ahşap süslemeler ise yapıların minberlerinde yer almaktadır.

Türk cami mimarisinin gelişim süreci içerisinde, 12. yüzyıl Anadolu Türk camilerinin değerlendirilmesi

12. yüzyıl Anadolu Türk camileri incelendiğinde, yapılardaki ortak özelliklerden ve gelişmeden daha çok, mahalli veya bölgesel özelliklerin öne çıktığı görülmektedir. Ancak yine de 12. yüzyıl Anadolu camilerinin genellikle üç ana şema üzerinde inşa edilmiş olduğu da görülmektedir.

Bunlardan ilki harimde sahnaları birbirine eşit (açıklık ve yükseklik olarak) ve harimin ön tarafında avlusu bulunan Kufe Tipi camilerdir. Bu tipte inşa edilmiş olan Konya Ulu Camii ile Sivas Ulu Camilerinde harim birbirleriyle aynı nitelikteki mihraba dik sahnılardan oluşmakta ve sahnıların üzeri düz ahşap bir tavanla örtülmektedir.

İkinci tipte ise harim enine sahnılardan oluşmakta ve harimin ortasında bir mihrap önü birimi yer almaktadır. 11. yüzyılın sonu veya 12. yüzyılın başından kaldığı kabul edilen, Karahanlılar dönemine ait Merv şehri yakınındaki Talhatan Baba Camii bu tipin ilk örneklerinden biri kabul edilmektedir. Gazneliler Leşkeri Bazar'daki Ulu Camii'nde de aynı şemayı kullanmışlar ve muhtemelen ihtiyacı karşılamadığı için mihrap önü biriminin iki yanına yedişer sahnı ilave ederek genişletmişlerdir (Karamağaralı, 2002).

Harimi, enine sahnılardan oluşan ve harimin ortasında mihrap önü birimi (kubbesi) bulunan camiler Harput Ulu Camii, Urfa Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Mardin Ulu Camii, Cizre Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii ve Silvan Ulu Camileridir. Bu yapılarda mihrap önü biriminin giderek büyüdüğünü ve harime hâkim olduğu görülmektedir. Bu yapılarda mihrap önü birimleri birer kubbeye, enine sahnıların ise (Urfa Ulu Camii hariç) beşik tonozlarla örtülmüştür. Ayrıca Bitlis Ulu Camii hariç, bu yapıların harimlerinin kuzeyinde birer avlu yer almaktadır. Ancak bu yapılar içerisinde Harput Ulu Camii'nin üç tarafı revaklarla çevrili avlusu diğerlerinden farklıdır. Harput Ulu Camii'nin revaklı

avlusunun benzer örneği ise, İran'da Büyük Selçuklulardan kalma M.1135 tarihli Zevvare Mescidi Cuması'nda görülmektedir.

Üçüncü tipteki yapılar Büyük Selçuklu Camilerinden gelişen, harimi enine veya dikine sahnınlardan oluşan, orta sahnında, mihrap önü birimi ile orta sahnın ortasında ışıklığı bulunan ve harimin kuzeyinde avlusu bulunmayan yapılardır.

Büyük Selçuklularda esas olarak Talhatan Baba Camii'nin harim şemasını örnek almıştır. Ancak mihrap önü biriminin ön kısmına avluya açılan bir eyvan eklemişlerdir. Eyvanı Talhatan Baba Camii'nin planı ile de kaynaştırarak, harimin önünde büyük bir avlu ve avlunun diğer üç yanının ortasına da birbirlerine revaklarla bağlı üç eyvan daha yerleştirilerek İsfahan, Ardistan ve Zevvare'de en belirgin örneklerini gördüğümüz merkezi kubbeli, eyvanlı ve avlulu büyük cuma camilerini meydana getirmiştir. Selçuklular kubbeli ve eyvanlı harim şemasını Anadolu'ya da getirmişler ve yaygın olarak kullanmışlardır. Harimin bir duvarla ayrılması doğrudan avluya açılması ile Büyük Selçuklu Camilerinin yakın bir benzeri olan Malatya Ulu Camii İran ile Anadolu arasında bir ara tip teşkil eder. Ancak Büyük Selçuklu Mescid-i Cum'alarının şeması, Anadolu'da değişikliğe uğrayarak, harim ile avlu bir duvarla ayrılmış, revaklı ve eyvanlı avlu küçültülerek üstü örtülmüş, yani harime dahil edilmiş, orta sahna avluyu temsilen altında bir şadırvan bulunan bir aydınlık feneri yerleştirilmiştir (Karamağaralı, 2002).

Bu tipte inşa edilmiş camiler Kayseri Ulu Camii, Erzurum Ulu Camii ve Niksar Ulu Camileridir. Bu tipte harim orta sahn ile yan sahnınlardan oluşmakta, orta sahnın güneyinde mihrap önü birimi, orta sahnın ortasında avluya tekabül eden ışıklık ve ışıklığın etrafında da eyvan hatırasını yaşatan birimler yer almaktadır. Harimi enine veya dikine düzenlenen bu tipin Anadolu'daki en önemli örneği ise Divriği Ulu Camii'dir.

Ayrıca bu tiplerin dışında münferit bazı tipler de görülmektedir. Bunlardan harimi mihraba

dik sahnınlardan oluşan İplikçi Camii'nde orta sahnında mihrap önü birimi ile önünde bir eyvan yer almakta, Divriği Kale Camii mihraba dik üç sahnından oluşmaktadır. Erzurum Kale Camii'nde ise harim enine iki sahnından oluşmakta ve enine ilk sahnın neredeyse tamamını oluşturan mihrap önü birimi dolayısıyla yapıyı tek kubbeli camiler sınıfında da değerlendirmek mümkün görünmektedir.

Anadolu Selçuklu camilerinde görülen Kufe tipi camiler ile Büyük Selçuklulardan gelişen tipin daha sonra Bursa Ulu Camii'nde birleşerek, kaynaştığı görülmektedir. Harimi, enine sahnınlardan oluşan ve önünde avlusu bulunan tipin ise, giderek daha merkezi bir mekân gelişimi doğrultusunda mihrap önü birimlerinin büyüyen Silvan ve Kızıltepe Ulu Camilerinden sonra, Manisa Ulu Camii ile gelişimine devam ettiği söylenebilir.

Yapıların cephelerinde ise giriş cepheleri olan kuzey cephelerinin diğer cephelerden daha farklı düzenlendiği görülmektedir. Cephelerdeki en önemli mimari elemanın taç kapı olduğu görülmektedir. Yapılardaki cepheler kuzey cephelerindeki taç kapılar hariç genellikle düz duvar niteliğindedir. Ancak taç kapıların çoğunun da özgün niteliklerini kaybetmiş olduğunu görsek de, yine de her yapının bir taç kapısının olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bir yapıdaki tüm simgesel ağırlığı sadece taç kapıya yükleyip, cephe düzenlemesini de onda yoğunlaştırmak İslam ortaçağının özellikle de Anadolu Selçuklu döneminin en karakteristik özelliğidir (Kuban, 2002).

Harimlerde orta sahn ile mihrap önü birimi ve mihrap, cephelerde ise taç kapının yapılarıdaki mekân bütünlüğündeki eksikliği ve tek düzelikli gidermek için, tüm dikkatleri üzerlerinde toplayacak şekilde inşa edilmiş oldukları söylenebilir. Bütün diğer yapı türlerinde olduğu gibi bu dönem camilerinde de dışarıda taç kapının, içeride mihrabın yapıların genel mimari özelliklerinden farklı bir kimlikleri olduğu görülmektedir.

Harimlerde mihrap önü birimlerinin birer kubbeyle örtüldüğü, enine veya dikine sahnınlardan oluşan yapıların ise beşik tonozlarla örtülü olduğu

görülmektedir. Beşik tonoz Selçukluların bulunduğu her coğrafi bölgede, her yapının ve mekânın örtüsü olarak kullanılmış, kubbe ise Osmanlı mimarisinde olduğu gibi her mekân ve birimi örtabilen genel bir örtü birimi değil, özel mekân ve birimlerin örtüsüdür (Yavuz, 2001). Mihrap önü birimi kubbeye, geri kalan birimlerin tamamı haç tonozla örtülü yapıya tek örnek Urfa Ulu Camii'dir. Bu örtü sisteminin benzeri Halep Ulu Camii'nde görülmektedir. Ancak Halep Ulu Camii'nde kubbe, mihrap önünde değil, orta bölümde (Aslanapa, 1991). Divriği Kale Camii'nde ise orta sahnin dikine bir beşik tonozla, yan sahnin üzeri ise üçer adet kubbeye örtülüdür.

Yapıların çoğunluğunun ilk inşa edildiği dönemde minaresiz olduğu, genellikle minarelerin yapılara sonraki onarımlarda eklenmiş olduğu görülmektedir. Kuban (2002), İslam kentinin en biçimsel göstergesi olan minarelerin Anadolu'da 12. ve 13. yüzyıl camilerinin birçoğunda olmayışını ve genellikle sonradan eklenmiş olmalarını, yapıları yaptırılanların minare istemelerinden daha çok, bu minareleri inşa edecek ustaların bulunmayışına bağlamaktadır.

Büyük Selçuklu devri camilerinin tuğla malzeme ile inşa edildiği bilinmektedir. 12. yüzyıl Anadolu camilerinin duvarlarında ve ayaklarında genellikle taşıyıcı malzemenin taş olduğu, ayakları birbirlerine bağlayan kemerlerde ve üst örtülerde zaman zaman tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Anadolu'da tuğla malzemenin, taş malzemeye geçişin en önemli yapısı ise Divriği Kale Camii'dir.

Sonuç

Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu coğrafyası Türklere açılmış olmakla birlikte, Türkler Anadolu'daki yapı faaliyetlerine 12. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başlayabilmişlerdir. Bu nedenle 12. yüzyıl Anadolu'da Türk Cami Mimarisinin de bir başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Türklerin Anadolu'ya geldikleri tarihlerde Anadolu boş bir toprak parçası olmadığından, daha evvelki sayısız medeniyetin izlerini bu

topraklarda bulmak mümkündür. Türkler geldikleri bu yeni coğrafyada geldikleri bölgelerden getirdikleri kendi birikimleri ile Anadolu'daki birikimi harmanlayarak, yeni bir oluşumun ilk çekirdeğini meydana getirmeye başlamışlardır. Ancak günümüze kadar ulaşabilen 12. yüzyıl camileri inşa edildikleri tarihlerden itibaren sayısız tamirat ve tadilat geçirmiş olduğundan ve hatta özgün hallerini tamamen kaybettiklerinden, bu dönem için en önemli problem yapıların özgün hallerinin belirlenmesidir.

Sonuç olarak, Anadolu'daki ilk devir camileri oluşturan 12. yüzyıl camilerinin genel olarak üç ana şema üzerinde inşa edildiği söylenebilir. Şemalardan ilki örnekleri Karahanlı ve Gazneli camilerinde görülen, harimi enine sahninlerden oluşan ve ortasında mihrap önü birimi yer alan tiptir. İkincisi Büyük Selçuklu camilerinde görülen harimi mihrap önü birimi ile önünde eyvandan oluşan ve harimin kuzeyinde avlusu bulunan tip, üçüncüsü ise Kufe Tipi camilerdir. Ancak bu üç şema da Anadolu'ya geldiğinde değişikliğe uğrayarak harim ile avlu bir duvarla birbirinden ayrılmış, ilk tipte görülen yapılarda, mihrap önü birimi giderek büyüyerek harime hâkim olmuş ve harimin önüne avlu eklenmiştir. İkinci tipte avlu ve eyvan harime dahil edilmiş, orta sahnin ortasında avluya tekabül eden bir ışıklık ile eyvanı hatırlatacak birimler yer almıştır. Ayrıca bu üç ana şema haricinde bu dönemde (Divriği Kale Camii gibi) münferit tipteki yapılar da yer almaktadır. Yapıların harimlerinin kuzeyindeki avlulara gelince harimde ışıklığı bulunan yapıların avlusunun bulunmadığı, harimi enine sahninlerden oluşan yapıların (Bitlis Ulu Camii hariç) ve Kufe tipi yapıların önünde birer avlusunun bulunduğu söylenebilir.

Yapıların cepheleri ise kuzey cephelerinde yer alan taç kapılar ile Silvan Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camilerinin kuzey cepheleri hariç düz duvar niteliğindedir. Yapılarda yer alan mimari elemanlardan harimde en önemli eleman mihrap, cephelerde ise taç kapılardır. Tüm Anadolu Selçuklu camilerinde olduğu gibi, harimdeki mekân bütünlüğünün zayıflığı mihrapla ve cephelerdeki tek düzelik de taç kapılarla giderilmeye çalışılmıştır. Yapılardaki malzeme kulla-

nımına gelince Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklularda görülen tuğla kullanımı, Anadolu'da yerini taş bırakmıştır. Yapılarda en yoğun görülen süsleme ise taş süslemedir.

12. yüzyıl Anadolu camileri Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu bölgelerinde inşa edilmiştir. Bu dönem yapılarında bir üslup birliğinden çok, genel olarak bölgesel etkilerin hakim olduğu ve yeni bir takım mekân arayışlarına başlandığı görülmektedir. 12. yüzyıl Anadolu camilerinde harimlerde bir mekân bütünlüğünün olmadığını, ancak merkezi mekân arayışlarının başladığını, cephelerin ise genellikle düz duvar niteliğinde olduğunu, bu nedenlerle de yapılarıdaki mekân bütünlüğündeki eksiklik ve zayıflı-

ğın, mihraplarla ve taç kapılarla giderilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Kaynaklar

- Aslanapa, O., (1991). *Anadolu'da İlk Devir Türk Mimarisi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Karamağaralı, H. (2002). Türk Cami Mimarisinde mekân gelişmesi ve Ayasofya mes'eleleri, *Ekrem Hakkı Ayverdi ve Osmanlı Mimarisi Sempozyumu*, 83-109. Kubbeah Neşriyat, Ankara.
- Kuban, D., (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, A.T., (1983). *Anadolu Selçuklu mimarisinde tonoz ve kemerler*, Kelaynak Yayınevi, Ankara.